

Maria Karkoszka

Językowo-kulturowy obraz *wiatru* w tradycji ludowej

W niniejszym artykule przedstawiona zostanie rekonstrukcja obrazu wiatru utrwalonego w systemie leksykalno-semantycznym i słowotwórczym języka, w etymologii oraz w wierzeniach ludowych. Zgromadzony materiał pochodzi ze źródeł językoznawczych (słowniki i słowniczkki gwarowe) i etnograficznych. Dotyczy nazw wiatru, ale też nazw czynności i obiektów z tym zjawiskiem związanych. Leksem *wiatr* jest także komponentem frazeologizmów i przysłów, które w sposób metaforyczny odnoszą się do egzystencji ludzkiej. W artykule zrezygnowano z przedstawienia wielkości charakteryzujących wiatr, tj. siły i kierunku, gdyż zostały one szczegółowo opracowane przez Władysława Kupiszewskiego¹. Pominięto też nazwy wiru, będące tematem prac Bernarda Sychty oraz wyżej już wspomnianego W. Kupiszewskiego².

Znaczenie leksemu *wiatr*, jego derywaty oraz inne nazwy tego zjawiska (współczesne i historyczne)

Gwarową postacią ogólnopolskiej nazwy *wiatr* jest *wiater*. Większość ekscerpowanych przeze mnie słowników i słowniczków gwarowych podaje wyłącznie podstawowe znaczenie *wiatru* jako 'ruchu powietrza'. Wyjątek stanowi *Słownik gwar*

¹ W. Kupiszewski, *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*, Prace Językoznawcze, t. 57, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969, s. 42–60; W. Kupiszewski, *Z badań nad słownictwem słowiańskim (Nazwy wiatru)*, Prace Filologiczne, t. XIX, Warszawa 1969, s. 185–195.

² B. Sychta, *Kaszubskie nazwy diabła*, *Język Polski*, t. 37: 1957, s. 28–44; W. Kupiszewski, *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*, Prace Językoznawcze, t. 57, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969, s. 42–60.

kaszubskich B. Sychty, gdzie pod hasłem *vater* odnotowano znaczenia: 1. 'wiatr'; 2. 'świeże powietrze'; 3. fig. 'ziemia piaszczysta'; 4. 'dech, oddech'; 5. zwykle *vatrě* 'gazy wytwarzane w jelitach, wiatry'. Ostatnie znaczenie formy *wiatry* (pl.t.) – 'gazy, wzdęcia w brzuchu' – przekazuje również *Słownik gwary gorczańskiej* Józefy Kobyliańskiej. W *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza leksem *wiatr* dodatkowo znaczy 'zapach': *boś tylko wiatrem naszedł po świecie* 'przyniosłeś ze sobą zapach ze świata', *gonić wiatrem*: 'iść węchem za zwierzęciem (o psie)', ale też *wiatr* wymienione z *wiatrak* pojawia się jako 'nazwa tańca'. Określenie 'zły' w wyrażeniu: *zły wiatr*, wprowadza znaczenie 'morowe powietrze', które zachowało się w kłątwach: *bodaj cię zły wiatr owionął* (NKPP).

Formy pochodne od rzeczownika *wiatr* używane są w znaczeniach: *wietrzyk* jako nazwa grzyba: 'marasmius scorodonius – twardzioszek czosnaczek' (Bartnicka-Dąbkowska, 1964), *wiatrówka* jako 'russula alutacea – gołąbek cukrówka' (Bartnicka-Dąbkowska, 1964); *wiatrunek* jako 'przynęta' (SGP I); *vétřníki*, *vatráki* jako 'małe chmury zwiastujące wiatr lub deszcz': *vatráki móvō, že to bōže vater, vétřníki vskazějo na vater* (SGK). Przymiotniki odrzeczownikowe nazywają cechę przedmiotu, do którego się odnoszą: *wiatrowa chojna* to 'pęk sośniny zrosły na wylanej żywicy' (SGP I); *wiatrowe ziele* – 'Herba Mari veri' (SGP I: wiatrowy). Podstawą wielu derywatów jest także leksem 'wicher', który może występować również w znaczeniach: *wicher* 'kosmyk włosów, uporczywie sterczący kosmyk na głowie'; *wicher* a. *koltun*, *czapka*, *kunica* 'gałka z gałęzi na drzewie'; *wicher* 'przekupień jarmarczny, Żyd sprzedający odzież na jarmarku, ponieważ Żydzi na jarmarkach wieszają sprzedawane ubrania na drągach i kijach na wolnym powietrzu, i wszystko to się kołyszje i porusza od wichrów, stąd: surdut kupiony u wichrów' (SGP I). Derywaty odrzeczownikowe nazywają cechę określaną obiektów: *wichrowaty* 'kędzierzawy', 'postrzelony'; *wichrowata sosna* 'gdy ma słoń przekreśony'; *wichrowata deska* 'gdy się spaczyła'; *wichrowata świnia* 'gdy ma szczecinę w różne strony rosnącą' (SGP I). Na doświadczeniu fizycznym zjawiska oparte jest metaforyczne znaczenie czasownika *wichrować* – 'wariować, kotłować się w głowie' (SGP I).

W gwarach w znaczeniu wiatru używa się leksemu *powietrze* 'wiatr' (SGP I; Parczewska 1907). W prasłowiańszczyźnie w znaczeniu 'podmuchu, powiewu wiatru (też zapachu, woni przyniesionej wiatrem; zapachu w ogóle)' występował leksem *duchъ*, który znaczył także: 'tchnienie, dech, oddech jako przejaw życia siły witalnej; niematerialna, niecielesna, psychiczna strona człowieka, dusza; mara, upiór, zjawa', *zъlъ duchъ* 'nadprzyrodzona, szkodliwa, zła istota' (SP). Charakterystyczną cechą słowiańszczyzny jest etymologiczne powiązanie pojęć *ducha* i *duszy*, która oznaczała: 'dech, tchnienie (w opozycji do *tělo*), psychiczny, wewnętrzny świat człowieka, duch, anima, animus, spirytus; był niematerialny, nieśmiertelny, ożywiający ciało, przen. wewnętrzna, najistotniejsza część czegoś; jednostka ludzka, człowiek, osoba, istota'; na terenie polskim od XVI wieku 'zjawa, mara, duchy zmarłych' (SP)³.

³ Dawne i współczesne znaczenie *ducha* i *duszy* przedstawiła R. Grzegorzyczkowa, zob. R. Grzegorzyczkowa, *Dzieje i współczesne rozumienie wyrazów duch i dusza*, [w:] *W zwierciadle języka i kultury*, red. J. Adamowski, S. Niebrzegowska, Lublin 1999, s. 333–340.

Przyczyny powstawania wiatru

Pseudonaukowe teorie przyczyny powstawania wiatru wyjaśniają następująco: *ilekroć ziemia zbyt szybko porusza się dokoła Słońca i dokoła własnej osi, powstaje silny wiatr* (SGK: *úater*). Zamiast przyczyn podawane są skutki: *wiatr wywołują głośno szumiące fale morskie* (SGK: *úater*), *dřeva są řešajo i ten úater robó* (SGK: *úater*).

Dostrzeżenie analogii w otaczającym świecie wpłynęło na animizację wiatru: *zajc 'ryb. nagły, przelotny silny wiatr na morzu': zajce begajo po mořim; zajc třas v řeęel; punci řeęel, bo zajc jřze* (SGK), *gdy wichur jest tak silny, że porywa i unosi piasek, mówi się: koń leci przez chmury* (W VI: 183); *čë řěl puevstaje, co daxë zrivë, vrotóma třaskë i lëži zvrëcë, stari lëže móvám, že to řes ueřëlël* (SGK).

Wiatr w wierzeniach ludowych z jednej strony jest personifikowany, a z drugiej traktowany jako objaw działalności sił demonicznych. Uosobiony wiatr obdarzony jest następującymi przymiotami: *wiatr jest to istota żywa. Jeździ on na wozie* (ZWAK XI: 3), *te chłopcy żyją na świecie tak, jak inni ludzie, mają domostwa po niedostępnych urwiskach i skalach, w lasach gęstych* (W XII: 603), *żyją jak ludzie, a więc mają żony, zapewne i dzieci, jedzą, piją, śpią, mogą być nawet przez człowieka zgładzeni ze świata* (W XII: 604), mają służące: *baba wiatrowa 'kobieta posługująca uosobionym wiatrem'* (SGP I: *wiatrowy*). Doświadczany silny wiatr konkretyzuje się w obrazie silnego, ogromnego mężczyzny: „starzy ludzie przedstawiali sobie wiatr jako *mocnego chłopca* z dużym kapeluszem na głowie i rozpiętym modrym płaszczem” (SGK: *úater*), *dużego chłopca w polatanych kozuchach, który rozkwiera na poły* (K 7 Krak 3: 34), *jest on jak planetnik duży chłop, czarny albo smagławy* (K 7 Krak 3: 34). Utożsamienie wiatru z istotą żywą zachowane jest w powiedzeniu: *gdy wichur drzwiami porusza, do dzieci w chałupie mówią żartem: stryk zza wichru idzie* (Dembowski 1896: *stryj*)⁴. Przyczyny powstawania wiatru wiąże się z pewnymi profesjami: *lokalne wiatry powstają, gdy miejscowi kowale miech kowalski nadymają* (SGK: *úater*), *wiatr jest to istota żywa. Ma on do swojego rozporządzania pomocników, którzy dmą w miechy. Miechów tych jest siedem, najwięcej jednak może być czynnych cztery, w przeciwnym bowiem razie, wiatr wszystko by poprzewracał na świecie* (ZWAK XI: 3). Wyobrażenia te stanowią podstawę porównań, nawiązujących do nazw miejsc i narzędzi związanych z kowalstwem: *dmucho jak z miecha* (W XII: 604), *wiatr dmie jak w kuźni* (NKPP).

Cechami istot demonicznych zostali obdarzeni Szwedzi. Według wierzeń ludowych „wiatry mają swą siedzibę w Szwecji, która przechowuje je *ve válgix, zařeřonëx* 'zawiazanych' *mëxax*. Ilekroć Szwedzi rozwiązują miechy, wypadają z nich wiatry i zaczynają *vác* po świecie. Siła wiatru zależna jest od tego, ile worków Szwedzi otwierają. Gdy otwierają jeden lub kilka worków, dmie mniejszy wiatr, gdy odmykają wszystkie, powstają srogie *vëtrřëřca* i *řtormë*, które z przeraźliwym wrzaskiem rzucają

⁴ Zob. też: A. Gieysztor, *Mitologia Słowian*, Warszawa 1982, s. 140; W. Kupiszewski, *Z badań nad słownictwem słowiańskim (Nazwy wiatru)*, Prace Filologiczne, t. XIX, Warszawa 1969, s. 185–195.

się na morze, wzdymają fale, porywają statki i niosą nawałnice. Lekki chłodzący *vaterek* wieje, gdy w którymś z worków powstaje dziura” (SGK: *vaterek*).

Pod postacią wiatru może występować demon żeński: *siedziol se roz chlop Rusin przed chalupą, aż tu się zrobił wielki wiatr, i stanęła przed nim baba, a wiało bardzo od nie, wszystkie włosy miała rozrzucone, i kie stanęła, tam najbardziej strzechy wyrывало, drzewa lamalo i zboże kładło* (W XII: 606). O wyobrażeniu wiatru pod postacią kobiety z rozpuszczonymi na wiatr włosami informuje nazwa wiatru południowego: *cotka zůda* oraz zwroty: *cotka zůda začino pšoc* ‘zaczyna wiać wiatr południowy’, *cotka zůda ju tańcěje* ‘już wieje wiatr południowy’ (SGK).

Z wiatrem utożsamiane są czarownice, które *chadzają na prządk* (Moszyński 1934: 486). Omawiane zjawisko wywołuje też *čárnoksiężnik*, który *może zamówić smoka i wsiąść na niego i jechać na nim. Jak čárnoksiężnik jedzie na smoku, to jaz ciemno, a taki wiatr, ze jaz drzewa lámie* (W VII: 109). Bułgarska nazwa burzy, wiatru *xála* kryje wierzenie, iż zjawiska te powodowane są przez smoki, węże. Wyraz ten bywa też powszechnie używany w znaczeniu ‘człowieka mocnego, łakomego szybkiego’ (Koseska 1969). *Xána* to także: 1. ‘баснословно същество, което предизвиква буреносни и градоносни облаци; ламя, змея’; 2. прен. ‘силна буря, ураган’; 3. прен. ‘буен и голям (човек, кон и под.)’; 4. ‘човек който яде много’ (М. Филипова-Байрова 1969). *Халата* в народните говори – и в значение на силен вятър, вихрушка (Георгиева 1983).

Wyobrażenia przyczyn powstawania wiatru oparte są na potwierdzonych etymologicznie związkach tego zjawiska z tchnieniem, duszą, diabłem. Według wierzeń ludowych w wietrze przebywają dusze zmarłych: *Kej vater v žen Zădušni veje, to duše jačo* (SGK: *vaterek*). Pojawiający się w chwili śmierci wiatr utożsamiany jest z duszą człowieka opuszczającą ciało: *gdy męki umierającego ustaną i śmierć nastąpi, wtedy wszczynają się gwałtowny wiatr czy też wichry* (Moszyński 1934: 483). Wiatr towarzyszy śmierci czarownicy lub czarownika, najczęściej jednak powstaje, gdy ktoś umrze śmiercią gwałtowną, tj.: *utonie, zamrze na śmierć, zarznie się* (Moszyński 1934: 483), *powiesi się lub zginie na wojnie: wiatry powstają wtedy, gdy ktoś się powiesi* (W V: 628), *gwałtowne wichury przypisują albo powieszeniu się kogoś w pobliżu, albo też wojnie w odległych krajach* (W III: 502), *xtos są mušál zās po vesēc, bo to są zervâl taki štormovi vater* (SGK: *vaterek*). Śmierć samobójcza wywołuje radość diabła, która staje się bezpośrednią przyczyną powstania wiatru: *gdy się zerwą silniejsze wichury, a koło strzechy i w kominie wiatr huczy i piszczy na różne tony, robią ludzie uwagę, że musiał się ktoś obwiesić, bo djabli żenią się, to jest: cieszą się i tańczą z radości, porwawszy jedną duszę do piekła* (W XII: 603), „ilekroć ktoś się powiesi, swist wychodzi z rókicy i udaje się do komina, aby zagracać sobie na ucechą, że zdobył nową duszę” (Syhta 1957: 38), *diabeł są ceszi, że są chtos powiesoł* (Syhta 1957: 36). Silne wiatry wieją, dopóki dusza grzesznika nie trafi do piekła: *uroczystości weselne trwają tak długo, dopóki w swe szpony jednego przynajmniej nie porwie człowieka i paru młodemu nie złożą go w ofierze. Ale złożą tylko tego, kogo mu Pan Bóg „przeznaczy” – boć do innego i zły duch nie ma przymierza władzy nie ma nad nim* (K 48 Ta 26). Wierzenia te stanowią podstawę porównań: *vaterek ze slomp*

lccâl jak purtka z dobrę dčšq (SGK: *úater*), *štorňišče lec'a* 'leciało' ze *słomę jak purtka z dobrę dčšq* (SGK: *štorňišče*).

Motywacją porównań: *to ce je zis úater jak zli dčx*, *vúadr zaxucou f kurñinax jak som dñabou* (SGD: *zaxucýć*) są wierzenia, zgodnie z którymi pod postacią wiatru występuje diabeł, a jego działania są bezpośrednią przyczyną tego zjawiska: *gdy powstaje wicher, winne są temu siły demoniczne* (W VI: 183), *djabły gromadzą się w niepoświęconych domach, w zaduszki pod cmentarzami, w debrach, uroczyskach, na leśnych polankach i tam wyprawiają harce, które człowiek bierze za wiatr* (W IV: 101), *gdy w pogodny dzień wiatr wieje, to wtedy djabel „gzi się” w najlepsze*. Czasownik *gzić się* używany w odniesieniu do zwierząt określa ich niespokojne zachowanie, wywołane kąsaniem przez gzy: 'skakać, brykać, uganiać', 'biegać tu i owdzie, szaleć, wpadać w szał; pędzić, gonić, ścigać; drażnić, jątrzyć', jak i 'popęd płciowy'. Przeniesiony na zachowania ludzkie oznacza: 'oddawać się miłości pomysłowej' oraz 'figlować, żartować, zbytkować, dokazywać, swawolić', 'swawolić, zbytkować, zwłaszcza lubieżnie' (SGP I; SE; Bańkowski 2000; Brückner 1998). O przyczynie wiatru na morzu – sztormu informuje zwrot: *to morski purtka są kópie; morze stoi całé biále* (Sychta 1957: 38), opierający się na wierzeniu, zgodnie z którym „na północnym biegunie w zamku na dnie morza mieszka człekokształtny *morski purtka* zwany *szálińc*. W podbiegunowych ciemnościach najlepiej się czuje. Ilekroć *szálińc* wychodzi na powierzchnię wody, wywołuje straszny *szál*, zamieniając całe morze w jedną wielką białą pianę” (Sychta 1957: 38). Wiatr od morza *puęvstaje, cé djöbel na vérbüevim ćiju graje* (SGK: *g'vizardovka*). Z wierzeniem tym związana jest nazwa wiatru wiejącego od strony morza – *g'vizardovka*. Wiarę w występowanie pod postacią wiatru demonów przechowują zwroty, które mówią o ustawianiu wiatru: *skid 'strącił' sobe rogi; dostál po rogax* (SGK: *úater*), *abo rúz ten štorň skidñe / obkidñe so rogi; štorēm se ju kark skid* (SGK). Pod postacią wiatru przebywa też diabeł zwany „*rokitnikiem* (koło Szemudu w powieści wejherowskim także *swist*). Ma on „skrzydła *szątpiérza* 'nietoperza' przytwierdzone do ciała ludzkiego. Przebywa w rokicinie, z której sporządza dla siebie piszczałki do grania. Gdy zostanie komin ciepły, to chętnie tam przebywa i *graje*, bo ciepło działa na niego kojąco. Biada zaś, gdy komin zimny. *Rozguerzoni* 'rozgniewany' na niegościnnego człowieka wylatuje z komina i nadymając policzki, wywołuje *szál* 'wicher' na dworze” (Sychta 1957: 38).

Słabe i silne wiatry są też uznawane, zgodnie z tradycją biblijną, za narzędzie nagrody i kary w ręku Boga: *stosownie do swego uznania Bóg ludzi wichrem karze, lub też od żaru słonecznego chroni* (W III: 513), *starzy ludzie opowiadają, iż wiatry to są takie chłopy, których Pan Bóg na to chowa na świecie, aby ruszali i mieszałi powietrze w górze, żeby wiało [...], mieszają powietrze ze sobą i dmą w nie, ażeby się ruszało słabiej lub mocniej, według rozkazu czasu i miejsca, które oznaczają starsi, przelożeni nad niemi* (W XII: 603). Władzę nad wiatrem sprawuje również anioł: *wiatrem to musi decydować anioł. Takij będzie, że on tylko wiatrem decyduje. Anioł takie z ust wypuszcza* (Czaplak 1990: 180).

Wpływ wiatru na człowieka i jego otoczenie

Najczęściej przywoływany jest negatywny wpływ wiatru na człowieka i jego otoczenie. Za niekorzystne uznaje się zimne wiatry, których nazwy i określenia oddają emocjonalny stosunek człowieka wobec nich: *ujăđďăĉ* ‘ostry, przenikliwy, mroźny wiatr’: *cěž to je zis za zti vater, to je právzěvi ujăđďăĉ; nóm są lěxo šlo v tim ujăđăĉu; kěj bě nĕ ten ujăđďăĉ, tej bě mĕ bělĕ buten po vesělĕ pĕĉřa, ale to šarpe i mařne pod rąkami* (SGK), *ujadlěvi* ‘o wietrze ostry, mroźny’: *jă ni móg dońc, taki to je ujadlěvi vater* (SGK), *sekrĕtni vater* ‘przejmujący, mroźny wiatr’: *to zis je taki sekrĕtni vater, ten cavněgo ĉlůvĕka přĕveje* (SGK: *vater*), *jadki* ‘cięty, ostry’: *wiatrz taki jadki* (Pracki 1895). O wpływie wiatru na człowieka informują czasowniki: *pixl’ic* ‘marznąć, zwł. od zimnego wiatru’; *vyřixl’ic*: *tyž go vyřixl’ijo* ‘zmarzył od zimnego wiatru’ (SGD), *vater mĕ očĕ vĕsek / vĕbĭl / vĕĉon* ‘wiatr dał mi się we znaki’ (SGK: *vater*), *wiatr obciął mi twarz, wargi, kłóre czerwienieją, łuszczą się* (Matlakowski 1896: *obciąć* ‘wywołać zmianę skóry na twarzy’; SGP I), *vjatr taki zimny, to še skura uušĉy* (SGD: *uušĉyc šĕ*). Dziewczyna, mająca czerwone policzki, mówi: *mĕne vater maluje* (SGK: *vater*). Dotkliwe uczucie zimna wywołane wiatrem oddają powiedzenia: *jak uĉřp křižavice, to nĕ pomogę kožĕxĕ ani rąkavice* (SGK: *křižavica*), *vater jaž po jizbě xoji, tak to je zĕmno* (SGK: *xožĕĉ*). Powiedzenie to związane jest z wierzeniem: „niekiedy w niewidzialnej postaci wciska się do chaty i xoji po jizbě, tak że domownicy gružžĕc sę muszą przed nim do pĕĉka, a jeśli piec zimny, to káže jim obuc jedną sĕkńią vęĉĕ lub vnĕkă jix pod gąsĕ gōrĕ ‘pierznię’ (SGK: *vater*).

Wiejący wiatr lub wir może być przyczyną wielu chorób, a nawet śmierci. Istnieje przekonanie, iż *xto są v krăĉĕszka dostanie, ten ju žĕvi nie wĕlĕze* (Sychta 1957: 35). Gdy człowieka wir przewieje: *bĕďzie chórować [...] ĉoś udejmie, czy nogie, czy rĕkie, czy tam bok czy co? Bĕďzie taki ʷo, niby ni umrze. Na šmierĕ jego ni tego, [...] tylko, že tak jakby przez ĉlůvĕka przechodzi, jak jeszcze ón zyje. Bok miał udnięty, tak, czy mowe zajmie, czy co, tak samo i to* (Czaplak 1990: 180). Szkodliwe działanie wiatru na człowieka wyraża się za pomocą czasowników: *zavouo go ji mo tero katar; zavouo go* ‘dostał paraliżu’ (SGD: *zavoc / zavjoc* ‘przeziębic się od wiatru, dostać bóli z przeziębienia się’), *tak še šĉyg, zeby gʷo juz vater nĕ zavău... i vĕĉĕ, vĕĉĕ dostău zăpăłĕna* (Kucala 1957: *zawiac*), *vadr go tag zdradl’ive uovou* (SGD: *uovoc*), *wiater trĕcil* ‘zawiało, sparaliżowało’ (SGP I), *take vatri pšĉy mĕne šuy* (SGD), *krăĉĕszk moze ĉlůvĕka ũkřpĕĉĕ* albo *uĕviăĉ*. Osoba, która zetknęła się z wirem to osoba *uĕkřpĕĉonă* lub *uĕviană* (Sychta 1957: 35). Choroby wywołane wiatrem to: *krĕĉiek* ‘zawrót głowy, kołowacizna’ (SGP I), *krĕĉĕka* ‘kołowacizna, choroba owiec’ (SGP I), „gdy przewieje przez owce, dostają kołowacizny; człowiekowi grożą m.in. *oblĕď, zawrót głowy*” (Moszyński 1934: 183), *ostrzódka* ‘choroba od zawiania powietrza’ (Ziemia 1889).

Równie nieprzychylnie dla człowieka są silne wiatry. Siła wiatru oddawana jest za pomocą omówień odnoszących się do doświadczeń ciała ludzkiego w środowisku fizycznym: *taki wiatr, cō biyda ustăĕ* (SGO: *ustăĕ* ‘zdołać się utrzymać w pozycji

panionowej'), na p^uolu tag dęno, zeby fnet pševroćiuo (Kucala 1957: *dąć*; SGP II: *dąć*), *vater*, że są lęze zvrăcajo 'obalają', to bę mę bęlo zvröcëlo, tačë to *fixe valo* (SGK: *fixo* 'silny wiatr, sztorm'), taķe duķe vjätšysko, že *güove xce üurvač* (SGD). Silny wiatr, a zwłaszcza wiatr wiejący z różnych stron oraz z kierunków przeciwnych do kierunku ruchu człowieka, utrudnia poruszanie się: *prosti vater ne je tak zli, ale jic v tanečnim větre, to ne je tak letko* (SGK: *tanečni vater* 'wiatr wiejący z kilku kierunków'). Kierunek wiatru oddawany jest także za pomocą peryfrazy: *vater v nos* 'ryb. wiatr przeciwny': *nama są čakžo jaxalo, bo mē mēle vater v nos* (SGK: *vater*). Poruszanie się w przeciwną stronę do wiania wiatru, oddają frazeologizmy: *jic pod vater* (SGK: *jic*), *pot tyn vjatr to ledvo ledvo žym še dopxou do Uujazdu* (SGD: *dopxač še*), *pod vjatr jexou* (SGD: *vatr*). Niekorzystny wpływ wiatru wyrażają zwroty: *tanečni vater tak mēle păska, že jaž v oči kuři* (SGK: *vater*), *wiater don prosto v ocy* (SGO), *pižži prosto v uocy* (SGD). Skutki przeciwnego wiatru najdotkliwiej odczuwane są w środowisku rybacko-żeglarskim. Stąd wielość nazw i określeń tego zjawiska: *přecivni vater* 'ryb. niepomyślny, przeciwny wiatr' (SGK: *vater*), *wiater přeczny* (Berka 1881–1891), *přëčni vater* 'ryb. wiatr przeciwny' (SGK: *vater*), *přëčny vjater* (Ślaski 1916), *přeczny vjatr* 'u flisów na Wiśle wiatr z boku wiejący' (Ślaski 1916); *spačni vater* 'ryb. wiatr przeciwny' (SGK: *vater*), *kuři vater* 'wiatr przeciwny, niebezpieczny dla rybaków': *jexac pod kuři vater* (SGK), *kuřë vater* 'niepomyślny, przeciwny wiatr': *kuřë vater vöjō* (SGK), *křiževi* 'o wietrze: przeciwny, ze wszystkich stron': *kžiževi vater, ve větre křiževim nălepša xëč sp ne ostoji* (SGK), *lichy wiater* 'przeciwny' (Ślaski 1916: *wiatr*). Wśród nazw rzeczownikowych wiatru przeciwnego spotyka się w gwarach: *přëčnik* 'wiatr z boku wiejący' (Ślaski 1916), *přëczak* 'u flisów na Wiśle wiatr z boku wiejący' (Ślaski 1916), *křižava* 'wiatr przeciwny, wiatr ze wszystkich stron': *xto są v křižavą dostōne, ten ju dodōm ne zaņže* (SGK), *křižavica* (SGK), *křižavišče* (SGK).

Wiatr utrudnia połowy: *pusti živniik* 'wiatr wschodni wyjątkowo niepomyślny': *to zis bël / vâl pusti živniik, bo nōm rib v jadra ne nanëkâl* (SGK), *všani vater* 'ryb. wiatr północno-wschodni': *všani vater nič dobrëgo ne vrōži* (rybołówstwo łądowe) (SGK: *vater*). O wietrze od ładu, który nie sprzyja rybakom, mówi się: *wiater krajewy je glōdny* (NKPP). Ten typ metaforycznego myślenia realizuje się w nazwie: *vëžerăc* 'przejmujący, ostry wiatr, niepomyślny dla połowu ryb': *vëžerăc vëžar nōm všëtkë rëbë* (przyczynił się do marnego połowu) (SGK). Wiatr utrudnia także prace połowe: *jâ tu spokojno sklădajâ kopice, a tu narâz vëlëze zervaňc i mē jednâ spod nosa g'vizdnōl, že mē od nē nič ne ostało* (SGK: *zervaňc* 'nagły wiatr'), *vad je* (snopki) *čingim z'vivo* (SGD: *z'vivač*), plony *wiatry owies ukierutaly* 'ugięły, powaliły' (Mátyás 1891). Zboże od wiatru 'poległe' nazywają: *vyležauę: vyležauę, to ne byže sypać* 'poległe zboże nie da dużo ziarna' (SGD: *vyležaly*). Niweczy pracę rąk ludzkich: *raz poszywol se gospodarz strzeche, až tu się wzion wiater. Jak nie weźnie šwiszcëć i šwiszcëć, co chlop poszył, to mu porwalo, i nijak ni mōg ty roboty skoňczyč* (W XII: 605), *krăčëszk / krăčk* czy *jurk zerwâl dak / wërwał szcziť / zwalil kozelki / wërwał snopki z dachu* (Sychta 1957: 36), *dax zacyno zažirač* 'wiatr zaczyna zadzierać słomę na dachu' (SGD: *zažirač, zažyrač*), *szmërgâ dakówkami, dělami z daku albo calim*

daką (Sychta 1957: 38), *cauym daxym xfoū* (wiatr) (SGD: *xfać, xfioc*). Silny wiatr czyni duże szkody w zabudowaniach gospodarskich: *węwráčá stodoľe* (Sychta 1957: 38), *stodoľe mu víxura ůobal'ia* (SGD: *ůobal'ic*), *jaĝ byū vĭnĝšy* (wiatr), *to pšexyloū calutkom studoūom* (SGD: *pšexylać*), *jaš še cauo stodoūa zatšysūa ůod vĭatru* (SGD: *zatšpść še*), *stodoūa še troxe na-daūa ůod vĭatru* (SGD: *na-dać še* 'ulec działaniu jakiejś siły, przesunąć się pod wpływem działania jakiejś siły'), *vĭatr cokol'vecek mocni vĭuĭe, to cauo stodoūa tšešćy* (SGD: *tšešćyć*).

Wiatr czyni spustoszenia w świecie przyrody: *węwráčá drzewa* (Sychta 1957: 38), *ůod vĭatru še popševracaūy* (drzewa) (SGD: *popševracać še*), *vĭadr navyryvoū topol'i* (SGD: *navyryvać*), *wykrocać, wykrócać* 'wyrwać drzewa z korzeniami', *wykrócić* (SGG), *wiher loni moc lasu w Hrubym reglu wykrocił* (SGP I: *wykrocić* 'drzewo wylać z korzeniami'), *vĭatr kůod noĭstarsze topole* (SGD: *kůaść* 'przechylać, przewracać'). Obserwowane zmiany w otaczającej rzeczywistości oddawane są za pomocą metafor, mających swą motywację w wierzeniach ludowych: *gdy wir, wiatr w lesie polamie drzewo pasem, to mówią, że panna młoda rogiem od chustki zawadziła* (K 42 Maz 7: 401).

Skutki wiejącego wiatru utrwalone zostały w nazwach rzeczownikowych: *švitou* 'garść słomy, trawy, siana wyrwana przez człowieka lub wiatr' (Bąk 1960), *vĭatrovĭnē* 'suche gałęzie strącone przez wiatr' (SGK), „gdy wicher *napadnie* brzozę, zwiĝa w kłáb jej gałázki, które następnie usychają, tworząc tzw. *wichrowe gniazdo*, on też skręca wewnętrzne warstwy drzew” (Moszyński 1934: 183), *strzałba* 'drzewo wichrowate, krzywe' (Pracki 1895; SGP I), *wykrot, wykroty* 'drzewa od wichru powalone': *wykroty co wiatr powywalowál* (Dembowski 1896), *wykrot, wywrot, wekrot* 'drzewo wywrócone z korzeniem' (SGP I), *wykrot* 'drzewo wyrwane z ziemi z korzeniami przez wiatr' (Kucala 1957: 29; SGG; SGO), *wywrotnia* 'wywrócone drzewo' (SGP I), *wiatrołom*: „drzewo wiatrołom, drzewo przez wiatr złamane” (SGP I), *horc* 'wykrot, splątane korzenie' (SGG). Miejsca, gdzie są drzewa wylamane wiatrem, nazywają *wykrocisko, wekrociska* 'miejsce, gdzie od burzy drzewo powalone' (SGP I), *wykrocisko* 'miejsce po lesie wykroconym' (Dembowski 1896), *wylomisko* 'miejsce po lesie wylamanym od wichru' (Dembowski 1896).

Doświadczane działania wiatru i ich wartościowanie zapisane są w nazwach tego zjawiska: *rozkidník* 'silny wiatr': *přěšed rozkidník i porozdfucil nama kopice sana* (SGK), *xoxuū* 'huragan, wichura, wiatr porywający snopki, słomę, liście, kurz itd., robiący zamieszanie w przyrodzie' (Bąk 1960), *sovížjou* 'w czasie żniw kręcący się wiatr i unoszący w górę skoszone, ale jeszcze niezwiązane zboże' (SGD). Nazwa *sowizdrzał* funkcjonuje w gwarach w znaczeniu: 'awanturnik nieszkodliwy, bufon; człek lekki robiący bez namysłu, przez to źle' (SGP I), *sowizral* 'z negatywnym nacechowaniem emocjonalnym, o człowieku, zwłaszcza młodym, zachowującym się niepoważnie, latającym wszędzie bez potrzeby, postrzeleniec' (SGO) *sovízdžoj* 'urwis, filut, kpiarz' (Bąk 1960). Spośród tych nazw wyodrębniają się te, które są nazwami przeniesionymi na wiatr z istoty demonicznej: *psotník* 'lubiący psocić, psocący np. o wietrze' (SGD), *psotni vĭater* (SGK: *vĭater*) „jak *pĭjĭák táčá sa na všětkě stroně*. W swej wędrówce po świecie lubi on *přěsadnŭc v sadax i pogadac z vronami*,

albo oprzeć się o róg chaty i płatać ludziom najrozmaitsze figle” (SGK: *váter*); *srala, strala, inaczej psotnik* (K 7 Krak 3: 41–43).

Zdecydowanie rzadziej mówi się o pozytywnym działaniu wiatru. Za przychylnie uznaje się te wiatry, które umożliwiają żeglugę: *muca vátrě* ‘wietrzyk, dosłownie: czapka wiatru’: *zis le je muca vátrě* (SGK: *váter*), *muca vátrě* ‘mały, krótko trwający, pomyślny wiatr na morzu’: *mũuca vátrě čejbě ješ xcala přinc, ta bě nas dovlekla dodõm; muca vátrě iže, ta nas dovleče do kraju* (SGK: *muca*), *žágel vátrě* ‘wiatr starczący do poruszania się łodzi żaglowej’ (SGK: *váter*). W środowisku rybackim wyczekiwane są wiatry, które ułatwiają połowy: *živník* ‘wiatr wschodni, živník uchodzi za wiatr pomyślny dla połowu ryb’: *terá je nážeja, živník véje* (SGK), *obadni váter* ‘ryb. wiatr południowy: *nálepsi váter na rěbě je obadni váter* (SGK: *váter*), *król vátrõv, pasteř rib* ‘dla rybaków morskich jest najbardziej korzystny’ (SGK: *váter*). Nazwy *król vátrõv, pasteř rib* zostały przeniesione z nazw istoty demonicznej. W wierzeniach rybaków *pastuch ryb, pastyr, piemuo velnias, pastiriais, król wod, car, diabel, demon wodny* to „bliżej nieokreślony wódz, przewodnik czy gospodarz ryb”, „pastuch, który pasie ryby pod wodą”, „czelawiék gonit ryby z óziera w óziero po ziemle”. Demon wodny „z głowy był podobny do suma: gęba szeroka, zęby kryształowe, wąsy z dwu stron, czoło krótkie, oczy czarne i świstał. A od połowy wyglądał jak człowiek”. Istnieją wierzenia, według których pomaga on człowiekowi w połowie: „jeśli się na niego zawoła: *pomaži mie zagnać*, wówczas, jakickolwiek rybak wziął ze sobą sieci, choćby tylko koszyk, zawsze uda mu się połów”. Według innych opowieści *pasterz ryb* chroni swe *stado* przed rybakami: „kiedyś na jeziorze Dryświaty rybacy złapali dużo leszczów, zawiązali matnię, wpuścili pod lód, a sami wrócili do chaty i tam o tym opowiedzieli. On, czyli pastuch ryb, jak zobaczył rybaków, zakręcił się i poleciał z pieca, aż się sadze podniosły, pobiegł do jeziora, wlał do wody, rozciął matnię i wypuścił wszystkie leszcze”. Wśród rybaków panuje przekonanie, iż ryby można złowić dopiero, gdy „*pastuch zaspitsa*”, lub gdy ogrzewa się w łaźni: „baby zobaczyły w łaźni leżącego zmarzniętego człowieka” bądź na piecu „w chacie siedział na piecu pastuch – diabel”. „Wiara w istnienie króla ryb wiąże się i zlewa z przekonaniem o istnieniu ryb – przewodników i zahacza o wiedzę rybaków, dotyczącą życia ryb” (Znamierowska-Prüfferowa 1947). O korzystnym wpływie wiatru na połowy informują powiedzenia: *wiater wněka rebe w žák* (Berka 1881–1891: *wněkac* ‘wpędzać’), *ost rybacki trost* (pociecha), *a zyda rybacka biěda* ‘mówią na Helu, gdyż tylko wiatr wschodni lub północno-wschodni napędza ciągnące gromadami ryby ku Zatoce Gdańskiej, a nie wiatr południowy, od kraju (lądu)’ (Ślaski 1916).

Pożądanym w czasie zniw, sianokosów wiatrem jest: *sěxi váter* : *Kej bě tak xcál přinc sěxi váter, to on bě to zbožě obvát* (SGK: *váter*), gdyż jak *vadr véje, to roz dva uopsyxo* (SGD: *uopsyxać*), *zis je buten vétřno, zis bě dobře sano sxnało* (SGK). O suchym wietrze mówi się: *ugrězli váter robi z kárvińca lěčěuo* ‘zamienia krowieniec w łuczywo, czyli dobrze suszy’ (SGK: *váter*). Przyroda organizuje czas ludzkiej pracy. Koniec prac połowych wyznacza wiatr jesienny: *jesińc* ‘wiatr jesienny’: *Kej jesińc zařeje, tej všětko muši běc zroboně na polu, bo są zemńa mǎ do spańǎ; przyst.*

váter, co přez ržčskye přeleci, to ju nie je váter, le jesińc. Vavřinc zvéstěje jesińc. Parobk tańcěje z pannŏ, a jesińc z lěstamě (SGK). W gwarach bułgarskich *jasnec* to 'silny, zimny wiatr z kierunku północno-wschodniego lub południowo-zachodniego', *jasnec* 'wiatr rozpędzający chmury', *jasno vreme* 'pogoda bezchmurna' (Koseska 1969); *есеней* 'wiatr zachodni wiejący przeważnie w jesieni, a ponieważ przynosi wypogodzenie, nazywany bywa *ясней*' (Kupiszewski 1969).

Obrona przed wiatrem i wykorzystywanie jego siły

Wiatru i wiru obawiano się, gdyż *czasami ni stąd, ni zowąd zahuczy wicher w polu, zawiruje w kolo, porywa istoty, które napotkać mu się wydarzy, unosi je ze sobą i gubi gdzieś wreszcie w wyżynie* (K 48 Ta: 267). Przestrzegają, aby nie zbliżać się do krąćcieszka i nie wołać: *krąćcieszku, weź mie ze sobą*, w przeciwnym razie diabeł porwie człowieka w górę (Sychta 1957: 35). Wirem straszą też dzieci: *mow pácerz, bo ce swider weznie* (Sychta 1957: 35). W obawie przed wirem stosowane są praktyki mające na celu jego odpędzenie: na widok krąćka spluwają, wołając: *ucićkajta, sréla leci, cob-i was czasam nie czapnéła* (Sychta 1957: 35), *staži luže plul'i na tym víxer* (Pluta 1973), *kie krąćcěsk lejc-i, muszi są przežegnac i rzec: A slože stalo są calǎj* (Sychta 1957: 35), *niektórzy to jeszcze żegnają* (Czaplak 1990), *przeciw złemu duchowi uzbrajają się [...] nożem poświęconym, którym w napastujący ich rzucają wicher – po czym coś jęknie, wicher ustaje i tylko skrzwawiony nóż pozostaje na ziemi* (K 48 Ta: 268), *raz wichry leciały i jednemu budkę przewaliły. Ten rzucił zabkę (nóż) na wicher i trafił go w rzyć* (K 48 Ta: 267), *to jo jest ten wiatr, coś na mnie klon i ten nóż cisnął. Jo go wzion, a teroz go mos i pamiętaj, cobyś nie kłn na mnie, bo wiatr musi dąć, kiedy i kiej ma rozkoz do tego* (W XII: 605). W celu zjednania sobie przychylności zapraszano wiatr na wieczerzę wigilijną (Moszyński 1934: 488). Wiatry halne „uśmierzać się dają posypaniem na węgiel domu garści mąki, starsze kobiety i dziś jeszcze używają tego sposobu przebłagania wiatru: *wiatr mąkę weźnie i ś nij się ułoży*"; *podobnież mąkę sypią w czasie bardzo silnego wiatru Rusini karpaccy, górale polscy* (Moszyński 1934: 487).

Przed wirem chronią się w następujący sposób: *no ludzi to tam więcej sie kryjo [...] mówio, że nie można stać, tylko usiąść, albo położyć sje, tylko przejdzie, po wierzchu tak tylko przejdzie* (Czaplak 1990: 180). O stosowaniu praktycznej obrony przed wiejącym wiatrem informują nazwy: *stawiarki* 'ruchomy płot do ochrony przed wiatrem przy robotach w polu' (Dembowski 1891); *stawiárki* a. *stawianiec* 'przenośny płot z desek dartych do ochrony przed wiatrem przy robotach w polu' (SGP I), *plachta* 'zasłona z cienkich deseczek a lekkich, *napiorem* zwanych, zrobiona, [...] w nie to wiatr dmie' (Matlakowski 1896), *уосуна: зробіуу такom уосуне год вјатру* (SGD). Przed wiatrem zabezpieczają też słomiane dachy: *vátrák* 'jedna z dwóch desek, biegnąca wzdłuż szczytu dachu, przymocowana do niego za pomocą

deszczulek, zwanych *žabícami*: *váter zdřucił vátráki ze šopě* (SGK: *váter*), *vétřník* 'jedna z dwóch desek, biegnąca wzdłuż szczytu dachu, przymocowana do niego za pomocą deszczulek, zwanych *žabícami*': *váter zdřucił větřník* (SGK), *wietrznik* 'deska na końcu dachu' (Berka 1881–1891), *vécník*, *vječník* 'deska przybita do krańcowych krokwi, chroniąca słomiany dach od wiatru' (SGD), *zawietrznik*, *zawietrznica* 'deska na końcu dachu, chronić go mająca od wiatru' (Berka 1881–1891), *vátrufki*, *vjatrufki* 'deska przybita do krańcowych krokwi, chroniąca słomiany dach od wiatru': *pšybjio še vátrufki po kuicax, žeby vádr ne podvívou* (SGD), *wiatrowka* to także: 'cegła niewypalana, a tylko suszona na wietrze i słońcu' (SGP I), *lemiż* 'drażki spojone gwoździem drewnianym, położone na wierzchowaniu dachu dla ochrony od wiatru' (Berka 1881–1891).

Siłę wiru, wiatru wykorzystywano w celach magicznych: *kobieta ciężarna, chcąc przekazać siłę wiatru swemu dziecku ciskała przed (wiatr) pas; gdy zaś przez niego przeszedł, podnosiła pas z ziemi i przewiązywała się nim, po urodzeniu zaś chłopca opasywała go tym samym pasem. Skutkiem tych zabiegów dziecko otrzymywało „czarcie zebro” i stawało się bardzo silne* (Moszyński 1934: 479), jak i praktycznych, o czym informują nazwy obiektów: *vátrák* 'młyn do przemiału zboża, napędzany siłą wiatru, wiatrak' (SGK: *váter*), *vátrok / vjatrok*: *na vátroku myl'ijū* (SGD), *wietrak* 'wiatrak' (SGP I), *wietrznik* 'wiatrak' (Labuda 1960; Ramułt 2003), *vétřník*: *na góře stojáť větřník* (SGK). W gwarach nazwy *wiátrak* używa się także w znaczeniu: 'deseń na pisankach' (SGP I).

Człowiek umiał także sprowadzać wiatr, gdy zachodziła taka potrzeba: *to tu taki sąsiad był śmieszny, że już jak wybiera się na młyn jechać, na wiatrak, to najpierw nazbiera starych miotł – zamiecione już miotły, drapacze to u nas się nazywają. I mówi: – Nie bójcie się! Ja dzisiaj jade na wiatrak, bo już spaliłem trzy drapacze. To już – mówi – będzie wiatr. I to tak u nas jest, że jak się drapacz spali, to wiatr już musi być. I wtedy zabierają się już jechać na wiatrak* (Adamowski 2000: 33). Umiejętność wywoływania burz, sprowadzania deszczy, wichrów i gradu opanowali *znachorzy i znachorki* (W III: 481).

Wiatr wpływał na połowy. Stąd magiczne praktyki jego wywoływania, rozpowszechnione wśród rybaków: „rybacy, chcąc sprowadzić potrzebny im wiatr w czasie żeglugi na morzu, gwizdzą” (SGK: *váter*). Magię rozwiązywania i związywania stosowali rybacy szetlandzcy, którzy uznawali węzeł za magicznego władcę wiatrów i za jego pomocą usiłowali wpływać na kierunek i siłę wiatru (Kopaliński 1990).

Postrzeżenie człowieka w kategoriach typowych dla wiatru

Wyodrębnione w codziennym doświadczeniu właściwości wiatru, takie jak: ruch, kierunek, prędkość, zmienność, niematerialność i związana z tym nieuchwytność, nicność zostały przeniesione na zasadzie analogii na człowieka. Leksem *wiatr* jest

komponentem związków frazeologicznych, przysłów, które odnoszą się do życia psychicznego i fizycznego człowieka, a także do relacji międzyludzkich.

Prędkość wiatru została przeniesiona na czynności ludzkie. Człowiek szybko poruszający się to *pyňžívatr: taki pyňžívatr z niego* (SGD). Czynność ta może ulec hiperbolizacji w porównaniu: *pędzy... jaż sę wiatr grzeje* (SGP I). Siła i niewidoczność wiatru stała się podstawą powiedzeń: *przeciw wiatru trudno dmuchać* (SGP II), *z wiatrem wojna; z wiatrem się próżno biedzisz; z wiatrem w zapasy nie pójdiesz* (NKPP). Na relacje międzyludzkie zostało przeniesione uczucie strachu, wywołane silnymi porywami wiatru: *dał mu wiatru, napędził mu wiatru, zrobił mu wiatr, nagnêł wón mu wiatré, mo przed nim wiatr* 'nastraszyć kogoś, dać mu się we znaki' (NKPP). Powiedzenie *on mu dał wiatru* występuje też w znaczeniu 'zawiadomił go cichaczem, ostrzegł go, aby się miał na baczności' (SGP I) i opiera się na wyobrażeniu wiatru jako nośnika wieści. O stosunkach międzyludzkich mówią frazeologizmy: *vystaviŭ jom dupom do vjatra* (SGD: *vystavić*), *vystavić kogoż dupom do vjatra* (SGD: *dupa*), *věprovažěc pod duži vater* 'uwieść, zbalamucić załatami' (SGK: *vater*), *ne dac vatrą zavác* 'stanąć w czyjejs obronie': *tóna nie pozvoli na svoja báłką vatrą zavác* (SGK: *vater*), *vyguńiŭ na čety vjetry* (SGD: *vyguńić*), *vypynze na čety vetry* 'bezwzględnie, bezpowrotnie' (SGD: *vatr*).

O kimś, kto na podobieństwo wiatru przemierza świat, mówi się: *wiatr w polu* 'włóczęga, obieżyświat' (NKPP), *wiatry goni* (NKPP), *szukam wiatru po świecie* 'błądzą bez celu' (SGP I). Nieakceptowane społecznie zachowania, cechy charakteru oddają omówienia i nazwy osób: *taki, co to wiatrem goni* 'próżniak, latawiec' (SGP I), *vétřník* 'trzpiot, lekkoduch': *nad cebě, xłopku, ni ma víkšěgo vétřníka* (SGK), *vetřnica* 'kobieta, dziewczyna płocha, lekkomyślna': *ožeńil sę z takó vétřnicó, a terā žaluje* (SGK). Tę właściwość umysłu oddają także peryfrazy: *męc vater v głóve* 'być lekkomyślnym' (SGK: *vater*), *vétřnica má vater v głóve* (SGK). Wiatr kojarzony jest z jedną z podstawowych funkcji poznawczych – z pamięcią: *poduchuje wiatr, wiatr połedniowy, wyducháj mi wietrze moje mysli z głowy* (Dembowski 1896: *duć, dać*), *vater mé věvâl z głově* 'zapomniałem' (SGK: *vater*); *cos puscěc na vater* 'zapomnieć' (SGK: *vater*).

Ze względu na swą niematerialność, wiatr łączony bywa ze słowem, na którym nie można polegać: *wiatru i słowa na lyncuch nie urzeszysz* (NKPP), ze słowem odbiegającym od prawdy, kłamstwem: *vatrě sác* 'błagować, koloryzować' (SGK: *vater*), *wiatr karmić* 'kłamać' (NKPP). Niematerialność wiatru jest także podstawą przysłów: *ji šukej vatra f polu* 'o kimś, kogo nie sposób odnaleźć, odszukać' (SGD: *vatr*), *wiatru ukruszyć, śniegu ususzyć* 'o rzeczach niewykonalnych' (NKPP). Przedstawienie czynności niewykonalnych, służy podkreśleniu ich bezcelowości: *wiatr sieją, dym kupują, mak drobiaż, świat wiją, sitem wodę czerpają, murze (czarne) cegły myją* 'o pracach bez sensu' (NKPP). Bezcelowość pewnych czynności wyrażają powiedzenia: *na vater gadac* 'na próżno mówić' (SGK: *vater*), *co byde muvíŭ na vjatr* (SGD: *muvíć*). Związane z niematerialnością pojęcie nicości, braku, pustki jest podstawą przysłów odnoszących się do stanu fizycznego i materialnego człowieka: *kto się wiatrem karmi, nie utyje* (NKPP), *chto wiatrem hándlěje, ten nie*

utęje (NKPP), *ja jednym wiatrem żyję* (NKPP), *choć wiatery w kieszeni, mina jak u pana* 'choć w kieszeni pustki' (SGP I), *temu vater v buksax gospodaři* 'o dużych spodniach, niedostosowanych do figury' (SGK: vater). Z lokalizacją wiatru w przestrzeni między niebem a ziemią związane jest powiedzenie: *trěmac są vatrě, bo niebo je vėsok* 'jechać na furze naładowanej, np. sianem, drzewem' (SGK: vater). Zleksykalizowany żartobliwy zwrot: *trzymaj się wiatru* występuje też w znaczeniu: 'bądź zdrow' (NKPP).

Zmienny ruch wiatru motywuje następujące powiedzenia: *jąg vatr povejje, tag godo* 'jest niestały, nie dotrzymuje słowa' (SGD), *i-ny vatr povejje, to se mu v guoŋe znok pšckryńci* (SGD: vatr). Zmienne kierunki wiatru są również podstawą frazeologizmów, wyrażających umiejętność przystosowania się do sytuacji, warunków: *patrzy. skąd wiatr wieje; patrzy. z której strony wiatr wieje; wacha. w którą stronę wiatr wieje. aby w tę samą dmuchać; wierzy, skąd wiatr wieje; słucha skąd wiatr wieje; każdemu wiatrowi się klōniō i jak chorągiewka za każdą falą kiwō; skąd wiatr, stąd płaszcz; kaj wiatery, tam ōn* (NKPP); *skond wiatery duje, tam musis iš* (SGO: duć I). Zjawisko wiejącego ze strony przeciwnej, w oczy człowieka wiatru stało się podstawą przysłów, mówiących o przeciwnościach losu: *wiatry w oczy* (NKPP), *jo, jo, bėdnėmu vėdno vater v očė pšską sėpe* (SGK: jo), *bėdnėmu vater v očė pšską sėpe* (SGP II). Doświadczenie dotkliwego, dającego się we znaki wiatru oddaje frazeologizm: *mō płaszcz wiatrami podszėty* 'o przewiewnym, przepuszczającym zimno, lichym, nędznym odzieniu' (NKPP).

Motywacją przysłów, powiedzeń są obserwowane w przyrodzie relacje przyczynowo-skutkowe: *dřevą są nie zģibne, kej vater nie zavėje* 'każde zjawisko ma swoją przyczynę, nic się nie dzieje bez powodu' (SGK: vater), oraz następstwo zjawisk: *ktō sieje wiatry, zbiera burzė* (NKPP). Prawa natury przeniesione na człowieka w sposób ironiczny określają sytuację panny z dzieckiem: *a co ųećoka z vatur dostaua?* (SGD). Łączenie wiatru z życiem erotycznym unaocznia się w obrzędzie weselnym. Wiatr – bóstwo płodności i urodzaju – wieje w czasie rozplecin i oczepin (Bączkowska 1986). Wiejący podczas rozplatania warkoczy wiatr przyczynia się do uwolnienia energii kobiecej. Związek wiatru z miłością zmysłową wyraża się jego obecnością w czasie, gdy dziewczyna traci wianek: *a z Podola wiatry wieje, Podolanka rutke sieje. Sieje, sieje drobnusięko, wije wianki głatusięko. Zajechal ją młodzieniec: Podolanko, daj wieniec!* (K 40 Maz: 363). Utrwalony jest też w wyobrażeniach greckiego boga wiatru wschodniego, zwiastuna wiosny – Zefira, oraz w bułgarskich nazwach wiatru: *polibnik* 'lekki wiatr, zefir', związanej z czasownikiem *libia* 'kochać' oraz *gorolōmnik* 'wiatry, który łamie drzewa', a w znaczeniu sekundarnym oznacza 'rozpustnego człowieka' (Koseska 1969). Połączenie wyrażen *rodzić się / być zrodzonym z podmuchem wiatru* ma swoje korzenie w Biblii i przypomina Boże tchnienie (Lurker 1989).

Przedstawiony materiał pokazuje, że wyobrażenie wiatru w kulturze ludowej opiera się na wiedzy potocznej, kształtowanej w oparciu o bezpośrednie doświadczenie i obserwację. Zawarta w języku wiedza jest zbiorem wyobrażeń i przekonań odnoszących się do zjawiska wiatru (wiedza opisowa), ale też zbiorem przepisów wskazujących zachowania odpowiednie w określonych sytuacjach lub prowadzące

do określonych celów (wiedza – recepta)⁵. W obrazie wiatru znalazł odbicie system wartości, emocje, przyjmowane wobec otaczającej rzeczywistości postawy, doświadczenia sensoryczne, motoryczne, interakcyjne oraz doświadczenia kulturowe. Kierowanie się wiedzą „naiwną” szczególnie uwidacznia się w wyobrazeniach wyjaśniających fizyczne przyczyny wiatru. Właściwy myśleniu ludzkiemu antropocentryzm przejawia się w nazwach i określeniach zjawiska, informujących o stosunku emocjonalnym (postawa pragmatyczna), w przypisywaniu wiatrowi świadomej i celowej działalności, skierowanej przeciwko człowiekowi oraz w poszukiwaniu analogii między życiem człowieka a życiem całej przyrody. Tak ukształtowany obraz wiatru jest holistyczny.

Objaśnienia skrótów

- K – O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, Wrocław – Poznań, od 1961
 K 7 Krak 3 – t. 7, Krakowskie, cz. 3
 K 17 Lub 2 – t. 17, Lubelskie, cz. 2
 K 40 Maz – t. 40, Mazowieckie
 K 42 Maz 7 – t. 42, Mazowieckie, cz. 7
 K 48 Ta – t. 48, Tarnowskie – Rzeszowskie
 W – „Wisła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny”, Warszawa 1887–1922
 W III – W, t. III: 1889
 W IV – W, t. IV: 1890
 W V – W, t. V: 1891
 W VI – W, t. VI: 1892
 W VII – W, t. VII: 1893
 W VIII – W, t. VIII: 1894
 W XII – W, t. XII: 1898
 ZWAK – „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, Kraków 1877–1895
 ZWAK V – ZWAK, t. V: 1881
 ZWAK IX – ZWAK, t. IX: 1885
 ZWAK X – ZWAK, t. X: 1886
 ZWAK XI – ZWAK, t. XI: 1887
 CD – *Славянские древности*, 1995–1999, ред. Н.И. Толстой, т. 1, 2, Москва
 NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, 1969–1978, red. J. Krzyżanowski *et al.*, t. 1, Warszawa

⁵ Terminy *wiedza opisowa* i *wiedza – recepta* zostały zaczerpnięte z pracy J. Maćkiewicz 1991. *Nienaukowy i naukowy obraz morza. Na przykładzie języka polskiego i angielskiego*, Gdańsk.

- SGP I – Karłowicz J., 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków
- SGP II – *Słownik gwar polskich*, 1977–2001, red. M. Karaś, od II tomu red. J. Reichan, Wrocław–
- SGK – Sychta B., 1967–1976, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, Wrocław–
- SGO – Kaś J., 2003, *Słownik gwar orawskich*, Kraków
- SGD – Szymczak M., 1962–1973, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łączyskim*, Wrocław–
- SGG – Kobylińska J., 2001, *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, Kraków
- SGŚ – *Słownik gwar śląskich*, 2000–2005, red. B. Wyderka, t. I–VI, Opole
- CSG – Golec J., 1995, *Cieszyński słownik gwarowy*, Cieszyn
- SE – Sławski F., 1952–1975, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków
- SP – *Słownik prasłowiański*, 1974–2001, red. F. Sławski, t. I–VIII, Wrocław–

Bibliografia

- Adamowski J., 1993, *Struktura i przebieg tysogórskiego sabatu*, „Twórczość Ludowa”, nr 1–2.
- Adamowski J., 2000, *Droga na tysogórski sabat czarownic*, „Literatura Ludowa”, nr 3.
- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I, Warszawa.
- Bartmiński J., 1986, *Czym zajmuje się etnolingwistyka?*, „Akcent”, t. 26, z. 4.
- Bartmiński J., 1992, *Styl potoczny*, *Język a Kultura 5: Potoczność w języku i kulturze*, red. J. Anusiewicz, F. Nieckula, Wrocław.
- Bartnicka-Dąbkowska B., 1964, *Polskie ludowe nazwy grzybów*, *Prace Językoznawcze*, t. 42, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Bączkowska G., 1986, *Ludowy duch wiatru*, „Akcent” t. 26, z. 4.
- Bąk P., 1960, *Słownictwo gwary okolic Kramsk na tle kultury ludowej*, Wrocław.
- Berka A., 1881–1891, *Słownik kaszubski porównawczy*, *Prace Filologiczne III*, Warszawa, s. 357–442, 585–690.
- Biela J., 1891, *Spis wyrazów zebranych we wsi Żarnówce nad Skawą*, *Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności*, t. IV, s. 374–384.
- Brückner A., 1998, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Czaplak G., 1990, *Relacje o kosmosie. Teksty gwarowe ze wsi Matiaszówka*, *Etnolingwistyka*, t. 3, Lublin.
- Czerny A., 1894, *Istoty mityczne*, „Wisła”, t. 7.
- Dembowski B., 1891, *Spis wyrazów i wyrażeń używanych na Podhalu*, *Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności*, t. IV, s. 301–317.

- Dembowski B., 1896, *Słownik gwary podhalskiej*, Sprawozdania Komisji Językowej, Akademii Umiejętności, t. V, s. 339–444.
- Филипова-Байрова М., 1969, *Гръцки зимки в съвременния български език*, София.
- Георгиева И., 1983, *Български народна митология*, София.
- Gieysztor A., 1982, *Mitologia Słowian*, Warszawa.
- Grzegorzczkova R., 1999, *Dzieje i współczesne rozumienie wyrazów duch i dusza*, [w:] *W zwierciadle języka i kultury*, red. J. Adamowski, S. Niebrzegowska, Lublin, s. 333–340.
- Grzegorzewicz W., 1896, *O języku ludowym w powiecie Przasnyskim*, Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności, t. V, s. 72–126.
- Jäkel O., 2003, *Metafory w abstrakcyjnych domenach dyskursu*, Kraków.
- Kopaliński W., 1990, *Słownik symboli*, Warszawa.
- Koseska V., 1969, *Personifikacja i prawo tabu w bułgarskich nazwach ruchu powietrza*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 8, Warszawa.
- Kosiński W., 1891, *Niektóre właściwości mowy pisarzowickiej (zach. Galicja w pow. białskim)*, Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności, t. IV, s. 19–34.
- Kowalski P., 1998, *Leksykon Znaki Świata. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa – Wrocław.
- Krzyszowski T.P., 1999, *Aksjologiczne aspekty semantyki językowej*, Toruń.
- Kucała M., 1957, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław.
- Kupiszewski W., 1963, *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*, Prace Językoznawcze 57, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 42–60.
- Kupiszewski W., 1969, *Z badań nad słownictwem słowiańskim (Nazwy wiatru)*, Prace Filologiczne, t. XIX, Warszawa, s. 185–195.
- Labuda A., 1960, *Słowniczek kaszubski*, Warszawa.
- Lakoff G., Johnson M., 1988, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa.
- Lurker M., 1989, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań.
- Lurker M., 1994, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, przeł. R. Wojnakowski, Kraków.
- Maćkiewicz J., 1991, *Nienaukowy i naukowy obraz morza. Na przykładzie języka polskiego i angielskiego*, Gdańsk.
- Maćkiewicz J., 1999, *Co to jest „językowy obraz świata”*, Etnolingwistyka, t. 11, Lublin.
- Matlakowski W., 1896, *Słownik wyrazów ludowych zebranych w Czerskiem i na Kujawach*, Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności, t. V, s. 127–147.
- Mátyás K., 1891, *Słowniczek gwary ludu zamieszkującego wschodnio-południową najbliższą okolicę Nowego Sącza*, Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności, t. IV, s. 318–334.
- Moszyński K., 1934, *Kultura ludowa Słowian*, cz. II, z. 1, Kraków.
- Otwinowska B., 1980, *„Homo metaphoricus” w teorii twórczości XVII w.*, [w:] *Studia o metaforze*, red. E. Samowska-Temierusz, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Parczewska M., 1907, *Przyczynek do słownika gwary śląskiej*, Prace Filologiczne VI, Warszawa, s. 693–701.

- Pluta F., 1973, *Słownictwo Dzierżysławic w powiecie prudnickim*, Wrocław.
- Pracki W., 1895, *Przyczynek do słownictwa ludowego z okolic Krakowa*, Prace Filologiczne V, Warszawa, s. 151–159.
- Pracki W., 1907, *O mowie wsi Turowa*, Prace Filologiczne VI, Warszawa, s. 216–276.
- Ramult S., 2003, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, Gdańsk.
- Sacha-Piekło M., 2002, *Powietrze*, [w:] *Estetyka czterech żywiołów*, red. K. Wilkoszewska, Kraków.
- Skorupka S., 1967, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Sychta B., 1957, *Kaszubskie nazwy diabła*, Język Polski, t. 37, s. 28–44.
- Ślaski B., 1916, *Słownictwo rybackie i żeglarskie u Kaszubów nadmorskich*, Prace Filologiczne VIII, Warszawa, s. 21–93.
- Treder J., 2000, *Kaszubi, wierzenia i twórczość*, Gdańsk.
- Wasilewski Z., 1895, *Słowniczek wyrazów ludowych we wsi Jaksicach (gm. Koszycka, gub. Kielecka, pow. Pińczowski, pogr. Austriackie)*, Prace Filologiczne V, Warszawa, s. 90–99.
- Ziemia J.S., 1889, *Słownik prowincjonalizmów powiatu będzińskiego (gubernia piotrkowska)*, Prace Filologiczne III, Warszawa, s. 302–312, 489–502.
- Złozka J., 1891, *Zbiór wyrazów używanych w okolicach Choczołowa*, Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności, t. IV, s. 341–352.
- Znamierowska-Prüfferowa M., 1947, *Przyczynek do magii i wierzeń rybaków*, Prace i Materiały Etnograficzne IV, Lublin, s. 31–34.

Linguo-cultural Image of the Wind in Folk Tradition

Abstract

The paper presents linguistic image of the wind fixed in Polish dialects and folk culture. The collected material includes different meanings of the lexical item 'the wind' as well as its derivations and other names of the phenomenon (both modern and historical ones). Inserted folk beliefs concern physical grounds of the wind rise beginning with quasi-scientific theories through animation and personification of the phenomenon down to identifying the wind with demoniacal beings. Based on authority material presented in the paper also includes fixed in a language negative and positive influence of the wind on humans (their psycho-physical condition), their activities (like fishing, sailing, farm works) and environment (devastation in the environment), a set of rules, magic practices supposed to protect humans from the wind or just the opposite – use its power for particular purposes, a vocabulary pointing to employing practical defence against the wind. The latter part of the paper includes vocabulary, idioms and sayings that show physical and psychical human lives in categories typical for the wind.